

Jak Cię widzą, tak cię piszą. Aleksandra Niewiara, *My i Inni – ewolucja wyobrażeń. Polski dyskurs prasowy w świetle imagologii i pamięci zbiorowej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020

Ewa Masłowska

Instytut Sławistyki, Polska Akademia Nauk
ewa.maslowska@ispan.waw.pl

Problematyka postrzegania innych przez pryzmat samooceny od wielu lat stanowi główną linię zainteresowań naukowych Aleksandry Niewiary. Badaczka konsekwentnie rozszerza tematykę stereotypów narodowościowych, której poświęciła 5 monografii [Niewiara 2000; 2006; 2009; 2019, 2020], nie licząc ponad dwudziestu artykułów oraz rozdziałów w pracach zbiorowych. Dobra znajomość problematyki jak i metody badania ewolucji wyobrażeń o narodach stanowiły solidne podstawy dla kontynuacji badań z perspektywy pamięci zbiorowej i lingwokultury z wykorzystaniem wyników najnowszych badań z zakresu imagologii, które znalazły się w centrum zainteresowania europejskiej humanistyki. Aleksandra Niewiara podjęła badania w tym zakresie w ramach indywidualnego grantu *Opis stereotypów narodowych jako figur pamięci zbiorowej w dyskursie tożsamościowym Polaków*. Efektem realizacji projektu było opublikowanie dwóch monografii: *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* (Niewiara 2019), a rok później *My i Inni – ewolucja wyobrażeń. Polski dyskurs prasowy w świetle imagologii i pamięci zbiorowej* (Niewiara 2020).

Pierwsze opracowanie *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* oparte było na badaniach empirycznych – wynikach ankiet asocjacyjnych werbalnych i obrazkowych przeprowadzonych w latach 1990, 1994, 2012, 2016 i 2017, w środowisku młodzieży szkolnej i akademickiej. Interpretacja uzyskanych tą drogą wyników polegała na ukazaniu wyobrażeń o narodach jako reprezentacji mentalnych i konceptualizacji kulturowych, przetwarzanych przez indywidualny umysł jako locus kultury. Za Sharifianem (2008) autorka przyjęła sposób postrzegania projekcji kultury jako efektu poznania rozproszonego, co stanowiło punkt wyjścia dla ukazania paraleli między uporządkowaniem danych w kulturze i w indywidualnym umyśle na wzór sieci neuronowych. Przyjęte w obu opracowaniach założenie, że zbiorowe wyobrażenia

o narodach stanowią żywe struktury pamięci, które odzwierciedlają zmiany świadomości, postaw, stosunku do innych kultur i systemu wartości, posłużyło jako podstawa do ich opisu jako konceptualizacji kulturowych oraz dynamiki ich rozwoju. W obu opracowaniach uwzględniono problematykę pamiętania i zapominania.

W monografii *My i Inni – ewolucja wyobrażeń...* opis procesów przechowywania i wygaszania pamięci oraz przywoływania zdarzeń z przeszłości, jak też badanie ich wpływu na kształtowanie tożsamości zbiorowej, stanowią ważny aspekt analizy dyskursu prasowego. Pozwala na to typ danych zastanych (prasowych), który w przeciwieństwie do danych wywołanych w ankietach, umożliwia obserwację rozwoju debaty publicznej wokół spraw, jakie w danym momencie nurtują społeczeństwo. Retoryka i tematyka tekstów wybranych do analizy opozycyjnych ideologicznie gazet ujawnia odmienne systemy wartości i ocen, co stwarza dogodne warunki do śledzenia dynamiki toczonych polemik w określonym kontekście sytuacyjnym i czasowym.

Celem monografii poświęconej wyobrażeniom narodów w świecie dyskursu prasowego XX i XXI wieku jest odkrycie i opis sieci konceptualizacji kulturowych, ukazanie konotacji, które tworzą jej architekturę w postaci węzłów oraz połączeń między nimi, zgrupowanych w klastry. Poszukiwania autorki dotyczą głównie ciągłości i ewolucji, co warunkuje dobór ram czasowych, obejmujących okresy przełomowe lub szczególnie ważne w życiu narodu. Choć autorka we wstępie zaznacza, że jest to cel maksymalny, to wnikliwie przeprowadzona analiza materiału oraz dobór adekwatnej doń metodologii pozwoliły jej ten cel osiągnąć.

Autorka *My i Inni – ewolucja wyobrażeń...* twórczo wykorzystała elementy metod opisu ugruntowanych w trzech szkołach badania tekstów: imagologii francuskiej (Pageaux 2007), szwajcarskiej szkoły lingwistyki dyskursu (Warnke, Spitzmüller 2009) oraz poetyki kognitywnej (Stockwell 2006), jednocześnie włączając w nurt badań europejskiej imagologii doświadczenia polskiej etnolingwistyki, tej współczesnej (Bartmiński 1994, 2006a, 2006b, 2007, 2009, 2013) i tej z pierwszej połowy XX wieku (Bystroń 1935). Trójetapowa metoda opisu *Innego* szkoły francuskiej, obejmująca badanie słownictwa, hierarchii i odtwarzanie scenariusza, posłużyła autorce do opisu wyobrażeń o narodach w schemacie narracyjnym z uwzględnieniem relacji hierarchicznych między narodami. Narzędzia badawcze szwajcarskiej szkoły wielopoziomowej lingwistyki tekstu okazały się przydatne dla ujęcia ewolucyjnego, które w analizie uwzględnia wiedzę o świecie danego czasu (mentalność, ideologię, symbolikę społeczną) oraz jej generacyjny przekaz za pomocą słów kluczy, stygmatów, toposów, indeksów oraz semantycznych figur dyskursu. Natomiast zastosowany przez Niewiarę mariaż poetyki kognitywnej z koncepcjami lingwistyki kognitywnej (figura-tło, prototyp, deiksa,

schematy i skrypty poznawcze, przestrzenie mentalne, metafory pojęciowe, referencja) sprawdził się w badaniu dyskursu na pewnym etapie rozwoju. W ramach wykorzystania możliwości aparatu poetyki kognitywnej do analizy danych prasowych autorka dostrzegła również potencjał terminu czasowej dominaty tematycznej dyskursu (co stanowi pewną modyfikację wobec propozycji Stockwella, 2006), która ma znaczący wpływ na chwilowe lub trwałe wyobrażenia o narodach. Problematyce tematów, które w danym momencie czasowym zdominowały dyskurs prasowy poświęcony został oddzielny rozdział w monografii.

Operowanie tym zestawem narzędzi pozwoliło na przeprowadzenie wieloaspektowej analizy materiału prasowego, pochodzącego z trzech znamiennych dla społeczeństwa polskiego okresów XX i XXI wieku: niemieckiej okupacji w latach 1942-1943, transformacji ustrojowej na przełomie lat 1989-1990 oraz przełomu lat 2011-2012, istotnego ze względu na wejście w struktury Unii Europejskiej. Badaniem objęte zostały roczniki czasopism o kontrastowej linii ideologicznej. Dla okresu okupacyjnego był to tygodnik konspiracyjny Armii Krajowej „Biuletyn Informacyjny” (dalej BI) i dziennik „Nowy Kurier Warszawski” (NKW) wydawany przez okupanta, określany mianem gadzinowego. Okres 1989-1990 reprezentują dwa dzienniki: „Trybuna Ludu” (TL) jako organ PZPR i dziennik opozycyjny „Gazeta Wyborcza” (GW). Natomiast dla przełomu lat 2011-2012 wybrano tygodnik „Polityka” (PO), reprezentujący lewicową ideologię, oraz tygodnik „Uważam Rze. Inaczej pisane” o profilu prawicowym (UR). Zastosowane instrumentarium badawcze posłużyło uchwyceniu, na przykładach wyobrażeń o narodach, ogólnych zjawisk charakterystycznych dla polskiego dyskursu publicznego, związanych z tworzeniem i dziedziczeniem konceptualizacji kulturowych. Konfrontatywna analiza tekstów prasowych skupiła się na następujących zagadnieniach, omawianych w kolejnych rozdziałach książki:

- pamięć zbiorowa a imagologiczny aspekt dyskursu publicznego;
- uchwycenie wyłaniających się schematów poznawczych w umysłach odbiorców, a w rezultacie wykrystalizowania konceptualizacji kulturowych oraz rekonstrukcji ich układów sieciowych w punktach czasowych 1942-1943 i 1986-1989;
- odmienne sposoby kodowania wyobrażonego kontekstu w tekstach w okresie okupacji i transformacji;
- sposoby kształtowania i utrwalania przekonań społecznych o różnej jakości związkach między narodami;
- wpływ dominaty tematycznej dyskursu danego czasu na aktualne wyobrażenia o narodach i państwach, czy ewentualnie dziedziczone w następnych fazach.

Spojrzenie na tekst prasowy jako na dyskurs modelowany przez jego dominantę ilustrują przykłady nawiązujące do takich tematów jak „likwidacja warszawskiego getta”, „Katyń” w czasie okupacji, a w okresie przełomu „pieriestrojka i Jesień Ludów” oraz „50. rocznica wybuchu II wojny światowej”;

- konstrukcje wyobrażonego czasu przeżywanego w różnych okresach, a przede wszystkim dyskursywny ślad doświadczania i wytwarzania pamięci zbiorowej.

Problematyka ta została szczegółowo i wieloaspektowo omówiona w rozdziałach 1–4, w których konsekwentnie zestawione były wyniki analiz dyskursu, jaki toczył się w dwóch okresach – czasów wojny oraz transformacji z pominięciem okresu najnowszego, obejmującego lata 2011–2012, a omówionego oddzielnie w rozdziale 5., co jest nieco zaskakującym, ale uzasadnionym zabiegiem.

Otóż dyskurs okresu okupacji i transformacji, mimo zasadniczych różnic, miał cechy wspólne – nosił znamiona agonu – walki o przetrwanie. W wypadku okresu wojennego walczone o zachowanie tożsamości narodowej wobec okupacyjnych działań wroga ukierunkowanych na unicestwienie polskości. Czas transformacji, choć zwany żartobliwie *refolucją*, naznaczony był również walką o przetrwanie – starego systemu wobec nowego porządku rodzącej się demokracji. Co ciekawe, opierająca się nowym prądom „zatwardziała” prasa naśladuje wezwania konspiracyjnego BI do zachowania starych wzorców moralnych, postaw patriotycznych, pielęgnowania tradycji, celebrowania świąt narodowych i rocznic, angażuje się w przywracanie pamięci wydarzeń historycznych do tej pory okrytych tajemnicą milczenia: prawdy o Katyniu, o rzezi Wołyńskiej, o Powstaniu Warszawskim. Wszystko dla przetrwania i zachowania swojej pozycji „nauczyciela i przywódcy narodu”. Niewiara zwraca uwagę na specyficzną dla tego okresu konceptualizację czasu, współtworzonego przez wspólnotę. W starciu przeciwstawnych idei zwyciężyć może tylko jedna strona, co tłumaczy dynamikę dyskursu, napędzaną obawą przed nieznanym oraz utratą uprzywilejowanej pozycji. Niewątpliwą wartością historyczną dyskursu tocznego w okresie krytycznym jest przede wszystkim materiał z okresu okupacji, gdyż prasa konspiracyjna jest bezcennym dokumentem funkcjonowania podziemnych struktur Państwa Polskiego, a nie mniej interesująca lektura prasy gadzinowej ukazuje pełen asortyment technik służących manipulacji ludzkimi nastrojami i kreowaniem fałszywej rzeczywistości. Choć konfrontacja tekstów prasowych przedstawiana jest na równoległej płaszczyźnie czasowej okazuje się, że porównania krzyżowe przynoszą równie ciekawe wnioski. Konstruowanie wizji przyszłości w wypowiedziach prasowych jest wykorzystywane do celów teraźniejszych, toczącej się walki o rząd dusz, wpływ na kształtowanie postaw i nastawień społeczeństwa.

Wyodrębnienie okresu 2011–2012, w którym ustabilizowała się nowa demokracja uzasadnione jest tym, że osłabło w nim ostrze konfliktu, które napędza dyskurs. Dwa konkurujące ze sobą periodyki PO i UR prezentują wprowadzić odmienną ideologię, jednakże różnice dotyczą głównie interpretacji wydarzeń historycznych, jak też wynikających stąd postaw wobec *Innych*. Wprowadzić ci spośród *Innych*, tradycyjnie klasyfikowanych dotąd jako śmiertelni wrogowie, przechodzą obecnie proces transformacji (Rosjanie – Niemcy, Rosja – Niemcy) i w tym sensie stają się współnikami, co szczególnie mocno akcentowane jest w publicystyce PO. Teksty PO w analizowanym okresie ostentacyjnie przemilczają rocznice historyczne, akcentując kosmopolityczną postawę, która pozwala zniwelować czy wręcz przewartościować zapisane w pamięci zbiorowej konotacje negatywne, zwłaszcza dotyczące Niemców i Rosjan, wobec których Polakom i Polsce prasa tego odłamu przypisuje w relacjach międzynarodowych podrzędną pozycję, w czym przypomina niemieckie narracje z NKW na temat przyszłej wizji Europy pod przewodnictwem Niemiec. Tygodnik UR walczy z takimi koncepcjami, opowiadając się stanowczo za równym statusem dla Polski w strukturach unijnych. W UR wracają koncepty konfederacji Polski, Węgier, Czech i Słowaków, przy czym podobnie jak na łamach BI Polskę/Polaków charakteryzuje się jako wcielających w życie i politykę ideę równości i związku (unii) państw na zasadach równościowych. Ostrza konfliktu między PO a UR dotyczą zwłaszcza autooceny Polaków oraz relacji równorzędnych między państwami. Spór toczy się o pamięć i interpretację faktów historycznych, zwłaszcza w odniesieniu do kwestii holokaustu Żydów.

Istotną wartością pracy jest jej interdyscyplinarny charakter. Autorka wykazała się wielką erudycją i dociekliwością, by opisać procesy związane z zapamiętywaniem wyobrażeń o narodach, ich grupowaniem, modyfikowaniem i powielaniem, adaptując narzędzia badawcze takich dziedzin wiedzy jak imagologia, memologia, psychologia, socjologia, memetyka, które dostarczają odpowiedzi na temat czynników stymulujących procesy zbiorowego zapamiętywania. Ujęcie interdyscyplinarne daje się zauważyć w samej konstrukcji monografii, jak i w tytułach podrozdziałów, które zawierają wybrane cytaty z analizowanych tekstów, poprzedzające charakterystykę wyobrażeń danego narodu/państwa. Badaczka przypisała im funkcję memów (w trojakim sensie tego słowa: informacji, replikatora i gatunku internetowego). Analogicznie do memów internetowych wpisane frazy pełniły rolę magnesów uwagi ze względu na nośność wynikającą z właściwej retorycznej formy, z zamierzonego lub nieoczekiwanego wydźwięku komicznego, satyrycznego (*połączenie wysiłku polskich i radzieckich pielęgniarek*) czy przeciwnie – złowrogię (*odkrycie pod Smoleńskiem*). Jako mem, cytat zawierał też dominantę tematyczną obecną w analizowanym materiale.

My i Inni – ewolucja wyobrażeń... to cenne kompendium wiedzy o tym, jakie zdarzenia i doświadczenia z bliskiej i odległej przeszłości wpływały na sposób konstruowania opinii o innych narodach, które na trwałe zapisały się w zbiorowej pamięci, i jaką pełniły rolę w ocenie siebie i innych, a także jaki mają wpływ na kształtowanie się obecnych stosunków międzynarodowych. Pamięć i niepamięć – jak pokazały badania nad prasą – stanowią też narzędzie walki politycznej o rząd dusz. Zarówno wygaszanie pamięci – celowe lub mimowolne – jak i przywoływanie zapomnianych zdarzeń dają podstawy do refleksji i mogą być wykorzystywane do kształtowania opinii publicznej. Natomiast świadomość mechanizmów postrzegania i waloryzowania siebie w konfrontacji z „Innymi” służyć może do rewizji poglądów oraz bardziej obiektywnych ocen.

Wypracowane przez Aleksandrę Niewiarę metody opisu oraz prezentowane w kolejnych rozdziałach propozycje postępowania badawczego, z wykorzystaniem adekwatnego doń aparatu, mogą służyć za wzór lub inspirację do badań innych obszarów dyskursu (niezwiązanych ze stereotypami narodowości). *My i Inni – ewolucja wyobrażeń...* wnosi do badań nad kulturą narodową wiedzę opartą na solidnym materiale, który sam w sobie stanowi wartość naukową i będzie cennym źródłem dla pokrewnych dziedzin, zwłaszcza dla medioznawstwa, socjologii, politologii, memorologii i antropologii kultury.

Bibliografia

- Bartmiński, Jerzy (1994) „Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce. Profile i ich kulturowo historyczne uwarunkowania”. *Przegląd Humanistyczny*, 5; 81–101.
- Bartmiński, Jerzy (2006a) *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (red.) (2006b) *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce (raport z badań empirycznych)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (2007) *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (2009) *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox.
- Bartmiński, Jerzy (2013) „The Cognitive Definition as a Text of Culture”. [W:] Adam Głaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski (red.) *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita; 161–180.
- Bystron, Jan S. (1935) *Megalomania narodowa*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze Rój.
- Niewiara, Aleksandra (2000) *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-*

- XIX wieku. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara, Aleksandra (2006) *Moskwiczin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*. Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Niewiara Aleksandra (2009) *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX wiek)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara, Aleksandra (2019) *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara, Aleksandra (2020) *My i Inni – ewolucja wyobrażeń. Polski dyskurs prasowy w świetle imagologii i pamięci zbiorowej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pageaux, Daniel-Henri (2007) *Littératures et cultures en dialogue. Essais réunis, an notés et préfacés par Sobhi Habchi*. Paris: L'Harmattan.
- Sharifian, Farzad (2008) „Distributed, Emergent Cultural Cognition, Conceptualisation, and Language”. [W:] Roslyn M. Frank, René Dirven, Tom Ziemke, Enrique Bernárdez (red.) *Body, Language, and Mind*, Vol. 2. Sociocultural Situatedness. Berlin, New York: Mouton de Gruyter; 109–136.
- Stockwell, Peter ([2002] 2006) *Poetyka kognitywna. Wprowadzenie [Cognitive poetics: an introduction]*. London: Routledge] (tłum.) Anna Skucińska. Kraków: Instytut Badań Literackich PAN.
- Warnke Ingo H., Jürgen Spitzmüller (2009) „Wielopoziomowa lingwistyczna analiza dyskursu”. *Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs*, 2; 123–148.